

UOT 1:2

T.Ş.Haqverdiyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
felsefe.sosial.adpu@gmail.com

ANİMİSTİK ANLAYIŞLARIN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN MÜASİR DİNLƏRƏ TƏSİRİ

Açar söz: *animistik anlayışlar, bəşəriyyət, adət və ənənələr, müasir dinlər*

Məqalədə müxtəlif miflərə əsaslanaraq animistik anlayışların mahiyyəti şərh olunur. Eyni zamanda bu anlayışların totemistik və fetişist xarakterli mərasimlərin icra prosesinə də təsir etdiyi göstərilir.

Animistik anlayışların monoteist dinlər olan iudaizm, xristianlıq və islam dinlərində də əsas yer tutduğu onların adət və mərasimlərində kifayət qədər nəzərə çarpır. Bu xüsusiyyətlər bir daha sübut edir ki, onlar arasında kifayət qədər yaxınlıq və oxşarlıq vardır.

T.Ш.Ахвердиев

СУЩНОСТЬ АНИМИСТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ И ЕГО ВОЗДЕЙСТВИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ РЕЛИГИИ

Ключевые слова: *анимистические понятия, человечество, обычаи и традиции, современные религии*

В статье исследуются причины происхождения значимости мифов. Значимость воссоединения человеческой души с верностью связывается с анимистическими понятиями. Так же демонстрируется его воздействие на исполнение тотемизма и фетишизма.

В статье так же указывается, что анимистические понятия стали самыми сложными формами вероисповедания и превратились в важные детали современных монотеистичных религий – таких как, иудаизм, христианство и ислам. В мероприятиях всех религий говорится о сопровождении анимистических понятий.

T.Ş.Hagverdiyev

THE ESSENCE OF ANIMISTIC CONCEPTS AND ITS IMPACT ON MODERN RELIGIONS

Keywords: *animistic concepts, humanity, customs and traditions, modern religions*

The article researches the reasons of the appearing the animistic standings, it explains their role in occurring myths. Then it's said about the contact of the animistic standings with the eternaling of the man's spirit. As well, about its impact to the execution of the totemism and fetishism is shown in this article.

The article notices that the animistic standings are the most difficult forms of believes, and they changed into the main elements of the monotheistic religions, such as, Iudaism, Christianity and Islam. In the ceremonies of all these religions the animistic standings are held, as well.

İctimai şüurun xüsusi forması olan din hələ üst poleolit dövründə meydana gəlmişdir. Kainatın, varlığın müxtəlif xüsusiyyətlərini dərk etməyə çalışan insanlar abstrakt xarakterli anlayışlarla müxtəlif varlıqlara aid miflər yaratmış, fəvqəltəbii duyğularla gerçəklikdə baş verən hadisələrin səbəblərini fantastik obrazlar şəklində izah etməyə çalışmışlar. Məhz fantastik düşüncələr nəticəsində ibtidai insanları birləşdirə biləcək animizm, fetişizm və totemizm kimi tayfa dinləri meydana gəlmişdir. Eyni zamanda özündə fəvqəltəbii güc yarandığını zənn edən bəzi insanlar sehrbazlıq ayinlərinin də əsasını qoymuşlar.

Maraqlıdır ki, qəfil ölüm hadisələrinin şahidləri olan insanlar ölümün əsas səbəbini ruhun bədəni tərk etməsi ilə əlaqələndirmişlər. Bu anlayışlarla əlaqədar olaraq ruhun axirət dünyasına göndərilməsi mərasimləri meydana gəlmiş, eyni zamanda bir sıra hadisələrin baş vermə səbəblərini ruhlarla əlaqələndirmişlər.

Animistik anlayışlar meydana gəlməmişdən qabaq təbiətdən asılı vəziyyətdə yaşayan insanlar ölənlərin meyidlərini çöllərdə qoymuş, onlar yırtıcı heyvan və quşlara yem olmuşlar. Animistik anlayış və axirət evinin yaranması anlayışına səbəb olmuş, xüsusi mərasimlər yaradaraq ruhun axirət dünyasına göndərilməsi adətləri meydana gəlmişdir. Bunun da nəticəsində animistik anlayışlar insanı ruhi varlıq kimi heyvanat aləmindən ayırmışdır. Bəşəriyyət təkamül etdikcə animistik adət və mərasimlər də müxtəlif istiqamətlərdə zənginləşmiş, onun adət və mərasimlərində də ictimai quruluşa uyğun olaraq modernləşmə baş vermişdir. Latınca hərfən “ruh”, “can” mənasını bildirən bu anlayış təkcə teologiyanın deyil, fəlsəfənin də əsas tədqiqat obyektlərindən birinə çevrilmişdir. Həmçinin tarixçilər, etnoqraflar və mədəniyyətşünaslar da ibtidai dinlər, eləcə də animistik anlayışlar haqqında

müəyyən tədqiqatlar aparmış, elm və mədəniyyət üçün əhəmiyyətli olan çoxlu materiallar əldə etmişlər. Məlum olmuşdur ki, ruhun əbədiyyətinə inam əks etdirən animistik anlayışlar, onun adət və mərasimləri demək olar ki, dünyanın bütün xalqları arasında yayılmışdır. Qədim türklərin dünyagörüşündə də bu anlayışlara geniş yer verilmişdir. Maraqlıdır ki, insanın animistik inancları zəminində belə hesab etmişlər ki, axirət dünyası mövcuddur və dəfn olunan insanların axirət dünyasında da olan ehtiyacları ödənilməlidir. Məhz arxeoloji qazıntılar zamanı bu inanclarla bağlı müxtəlif yerlərdə çoxlu qəbirlər aşkar etmişlər. Animistik anlayışlara uyğun olaraq axirət dünyasında istifadə etmək üçün bu qəbirlərə müxtəlif əşyalar qoyulmuşdur. Məsələn, 1888-1889-cu illərdə Azərbaycanın Gədəbəy rayonunda “Simens” şirkətində çalışan Valdemar Belk buradakı Cənnətqalası ətrafında, Qalakənddə, Göydəyə yaxınlığında və Qaramurad kəndində həddindən çox kurqan qəbirlər aşkar etmiş, orada qarət məqsədilə qazıntılar aparmışdır. Valdemar Belk Gədəbəy ərazisində kurqan qəbirlərdən əldə etdiyi əşyaları Almanyanın mədəniyyət fondunun sədri Rudolf Virxova göndərmişdir. Belk özünün apardığı hesabat xarakterli qeydlərində burada 10703 ədəd müxtəlif əşyalar əldə etdiyini bildirmişdir. Onun hesabatına görə bunların 256-sı qədim silah nümunələri, 423-ü məişət əşyaları, 935-i qiymətli bəzək əşyaları və 13 kq çəkisi olan qızıl əşyalardan ibarət olmuşdur. Həmçinin qiymətli daşlardan, gümüşdən və başqa əlvan metallardan hazırlanmış çoxlu muncuqlar da tapmışdır. Bütün bu əşyalar Batumi limanı ilə Almanyanın Hamburq şəhərinə yola salınmışdır (1).

İnsanların şüura yiyələnməsinin ilkin mərhələlərindən biri hesab olunan animistik anlayışlara görə bəzi şəxslərin qəbirlərinə mərhuma axirət dünyasında qulluq etmək üçün canlı insanlar da qoymuşlar. “Belə ki, 576-cı ildə İsməti xanın dəfni zamanı mərhumu o biri dünyada müşayiət etmək üçün əsirlər alınmış dörd nəfər hun da edam olunmuşdur” (2).

Animistik anlayışlar tarixən Sibirdə yaşayan türk xalqları arasında da çox geniş yayılmışdır. Onlar belə hesab edirdilər ki, insan öldükdən sonra yalnız qırx gün müddətində axirət dünyasına gedib çıxır. Onun ruhu gecələr at üzərində gəzir. Buna görə də ölən şəxsin sağlığında istifadə etdiyi atı da öldürüb mərhumla birlikdə dəfn etmişlər. Belə qəbirə Valdemar Belk Gədəbəy rayonunda apardığı qazıntılar zamanı bir neçə yerdə rast gəlmiş və öz gündəliyində qeyd etmişdir.

Azərbaycan filosofu Ağayar Şükürovun fikrincə ruhlar insanla daima qarşılıqlı təsirdə olan mifoloji varlıqlardır. Belə ki, müxtəlif miflərdə ruhlar insanın mənəvi bənzəri kimi təqdim edilir. Bu bənzətmələr isə ayrı-ayrı allahların obrazlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində öncə çoxallahlıq, sonralar isə təkallahlıq meydana gəlmişdir. Bütün hallarda animistik anlayışlar itməmiş, əksinə olaraq daha da təkmilləşmişdir. Ruhların mövcudluğuna inam tarixən dünya dinlərinin də əsas ideya xəttini təşkil

etmişdir. Elə buna görə də hər bir dünya dinində müqəddəsləşdirilmiş simalar meydana gəlmiş və onların ruhları keçirilən dini mərasimlərdə daima yad edilir. Məsələn, Rus pravoslav kilsəsi 462 müqəddəs simaların ruhlarına sitayiş edir. Onlardan 286-sı ruhanilərin nümayəndəsidir. 20 padişahın, 49 knyazın, 3 boyarın və 8 tacirin ruhları da müəyyən dini mərasimlərdə yad edilir. Hətta onlar haqqında çoxlu miflər də yaradılmışdır.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, miflərin meydana gəlməsində animistik anlayışların da böyük rolu olmuşdur. Məhz animistik anlayışlar əsasında bir çox göy cismləri, təbiət hadisələri fəvqəltəbiişdirilmişdir. Məsələn, qədim Misirdə Günəş baş allah Ra kimi təsəvvür edilmişdir. Yunanlar Yupiteri baş allah Zevs kimi anlamışlar. Ayrı-ayrı allahlar haqqında insanabənzər obrazlar yaratmışlar. Məsələn, miflərin birində Ra II Ramzesə deyir ki, “Sən mənə övladımsan. Mən sənə ilahi hakimiyyət verdim ki, onu idarə edəsən”.

Əslində bu mifologiyada fironların hakimiyyəti ilahiləşdirilərək siyasiləşdirilir. Antoqonist şəraitdə yaşayan qulların şüurunda hakimiyyətdə olanlara qarşı toxunulmazlıq ideyası formalaşdırır. Hətta fironlar öldükdən sonra da onların ruhən əbədiyyətə qovuşduqlarını bildirməyə çalışmışlar. Xüsusilə, Günəş allahı hesab etdikləri Ranın obrazını yaratmışlar.

Rus tədqiqatçısı V.P.Dyakonova bəzi türk xalqlarının ölünün ruhunun o biri dünyada da müəyyən işlərlə məşğul olduqlarına inandıqlarını bildirir (3).

Ruhların xeyir və şər olduqlarını bildirən inanclar da mövcuddur. Bu inanclar əsasən tayfa quruluşu dağıldıqdan sonra yaranan şamanizmin dini baxışlarının əsasını təşkil edir. Şamanların baxışlarına görə yerüstü dünyada yaşayan şər ruhlar əsasən antropomorf simada təsəvvür edilir. Onlar belə hesab edirlər ki, bu antropomorf ruhların boyları hündür olur, gözləri isə közərmiş dəmir kimi qızarır.

Yeraltı dünyada məskunlaşan şər ruhlar da antropomorf ruhlar kimi təsvir edilmişdir. Buna görə də şamanlar guya şər ruhlarla əlaqəyə girir, onları zərərsizləşdirməyə çalışırdılar.

Ümumiyyətlə, türk xalqlarının həyatında şamanizm hələ qədim dövrdən geniş yer tutmuşdur. Hətta böyük Hun sərkərdəsi Atilla 453-cü ildə Roma yaxınlığında ölürkən hun ağsaqqalları onun cənəzəsinin yanına şaman çağırmış, Atillanın ölüm səbəbini öyrənmək üçün ondan cavab istəmişlər. Şaman ruhlarla əlaqəyə girərək böyük sərkərdənin öz əcəli ilə öldüyünü bildirmişdir. Bu fakt bir daha göstərir ki, qədim hunların baxışlarında da animistik anlayışlar geniş yer tutmuş və onlar da ruhlarla əlaqəyə girmək üçün şamanlardan istifadə etmişlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, qədim türk xalqlarında totemizm, fetişizm və cadugərlik də geniş yer tutmuşdur. Maraqlıdır ki, animizm bu insanlarda da öz təsirini göstərə bilmişdir. Bu fikirlə əlaqədar olaraq G.V.Plexanov “Din və

kilsə haqqında” əsərində cadugərliyin animizm ilə tamamlandığını bildirmişdir (4).

Hami ruhlar da animistik təsəvvürlərdə möhkəm yer tutmuşdur. Azərbaycanda da hamı ruhlarla bağlı bir çox folklor nümunələri vardır. Həmin folklor nümunələrində qeyd olunur ki, bu ruhlar əsasən qaranlıqda və xarabalıqlarda, ağac altında, su başında yatırlar. Bu inanclara görə, su başına gedən, yaxud quyuya baxan adamlara əvvəlcədən oralarda ruhların olması haqqında xəbərdarlıq edirlər, onların həmin yerlərdə ehtiyatlı davranmasını, hamı ruhlarla salamlanmasını və gedəndə “salamat qal” deməsini bildirirlər (5).

İbtidai insanların tayfa dinlərindən biri də totemizmdir. Totem sözü Şimali Amerika hindulərinin dilindən götürülmüşdür. Hindulər bu sözü “onun tayfası, qəbiləsi və ya törəməsi” mənasında işlətmişlər. Bu etiqad qismən animizmin təsiri altında itib getsə də, onun elementləri bir çox miflərdə qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, hələ çoxallahlıq dövründə qədim Misirdə Allah Pfa öküz, Osiris isə qırğı başlı obrazlarla təsvir edilmişlər. Qədim yunanlar Zefsi öküz, qartal, qu quşu simasında təsəvvür etmişlər.

“Allah Pan keçı ayaqları və buynuzları ilə yunan etiqadlarında məlum idi. Finikiya ilahəsi Aştar inək simasında, indusların allahı Hanuman meymun obrazında təqdim olunmuşdur. Meksikada günəş allahı Teskatilipoka ayıbaşlı, Şumer allahı Eya insan-balıq, xristian allahı Xristos quzu obrazında bizə məlumdur. Qədim yunanların dinlərində ovçuluq ilahəsi Artemida xallı maral simasında təsvir olunmuşdur. Dəhşətli görünüşü olan köpək Kərbər cəhənnəmin girişinin mühafizəçisi olmuşdur” (6).

Vaxtilə rus tayfalarında da totemistik anlayışlar çox geniş yayılmışdır. İndi də həmin totemlərin adları rusların soyadlarında təzahür edir. Məsələn, “Orlov” (qartal), “Medvedyev” (ayı), “Vorobyov” (qarğa) və s. soyadları qədim rus tayfalarının adlarının daşıyıcılarıdır.

Müasir hindistanlılar indi də özlərini inək obrazında olan totemlərin törəmələri hesab edirlər. Buna görə də onlar inəyə sitayiş edir, onların öldürülməsinə qadağalar qoyurlar. Qədim türklər isə özlərini boz qurdun törəməsi hesab etmişlər. Kaliforniyadakı Kayot hinduları da canavarı özlərinin əcdadları adlandırırlar. Sibir tayfalarının əksəriyyəti isə özlərinin ayıdan, dovşandan, qazdan, durnadan və qurbağadan törədiklərini mifləşdirmişlər. Kanada eskimoslarının ilahəsi Sedna diş morj obrazında, Labrador eskimosları isə kişi allahını ayı obrazında təsvir etmişlər.

İnsan təbiətin bir hissəsi olmaqla yanaşı, o təbiətdə baş verən hadisə və prosesləri daima öyrənməyə, ona münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Bəzən bir çox təbii hadisələr insanlarda qorxu hissləri yaratmışdır. Lakin insanlar canlı varlıqlar kimi qorxular və fəlakətlər törədən hər şeyə qarşı mübarizə etməyə çalışmışlar. Xüsusilə kainatda baş verən bir sıra hadisələri təcəssümləşdirilmiş, onların şər ruhlar tərəfindən törədildiyini güman etmişlər.

Məsələn, ayın və günəşin qarşısının tutulmasını pis ruhların fəaliyyəti ilə əlaqələndirmişlər. Bununla əlaqədar olaraq rus alimi N.A.Baskakovun fikirlərinə görə, Altay türkləri belə hesab edirdilər ki, Ay insanları şər ruhlardan qoruyur və onları xilas edir. Bəzən Ayın qarşısının tutulmasını da şər ruhların pis əməlləri kimi anlayırdılar. Elə buna görə də onlar şər ruhları Ayın qabağından qovmaq üçün qışqırır, səs-küy salırlar. Günəşin qarşısı tutulanda da belə edirlər (7).

Vaxtilə Ayın və ya Günəşin qabağının tutulması anında Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında şeytanları, cinləri, əjdahaları qovmaq üçün səs-küy yaradırdılar. Bununla əlaqədar olaraq “Azərbaycan mifoloji mətnlər” kitabında maraqlı əfsanə də mövcuddur. Əfsanədə qeyd olunur ki, Günəşin qabağı tutularkən adamlar əjdahaları və cinləri onun qabağından qovmaq üçün kömək etməyə çalışırlar.

Qədim yunan coğrafiyaçısı Strabon hələ I əsrdə qeyd edirdi ki, Ağvyanın (Albaniyanın) dağlıq hissələrində möhtəşəm ay məbədləri fəaliyyət göstərir və bu məbədlərdə insanlar Günəşə, Aya sitayiş edirdilər.

Sözsüz ki, dünyada baş verən təkamüllər prosesində insan özünü təbiətin ağası hesab etsə də, o, təbiətin insan həyatına təsirindən tam şəkildə azad ola bilməmişdir. Bəzən təbiətdə elə anomalialar baş verir ki, insan onun qarşısında aciz qalır. Bu da animistik anlayışların bütün dinlərdə və etiqadlarda möhkəmlənməsinə, bəşəri anlayışlara çevrilməsinə şərait yaradır.

Bəlkə də elə bu cəhəti nəzərə alaraq ərəb peripatetizminin son nümayəndəsi olan İbn Rüşd (1126-1198) “İkili həqiqət haqqında” adlı məşhur əsərində kainatın milyonlarla intellektdən əmələ gələn vahid ruh tərəfindən idarə olunduğunu demişdir.

Səma cismlərini insan obrazında təsvir etmək və onların ruhlarına sitayiş etmək əsasən neolit təkamülü dövründə təşəkkül tapmışdır. Maldarlığın, əkinçiliyin, sənətkarlığın və s. istehsal sahələrinin yaradılması bir tərəfdən insanları təbiətin maddi asılılığından xilas etsə də, digər tərəfdən göydən gələn yağışın, tufanın, daşqının, ildırım vurmaların baş vermələri ilə bağlı olan təbiət hadisələri animistik anlayışlar zəminində təsəvvür edilmişdir. Bunun da nəticəsində Günəş, Ay, ulduzlar kimi səma cismlərinin ruhlarına sitayiş edilməsi qədim insanların dini fəaliyyətində xüsusi yer tutmuşdur.

Buna görə də belə bir qənaətə gəlmək olar ki, animistik təsəvvürlər ən mürəkkəb inanc formalarından olub müasir monoteist dinlər olan iudaizm, xristianlıq və islam dinlərinin də əsas üsürlərinə çevrilmişdir. İndi elə bir dünya dini yoxdur ki, orada ruhlara etiqad və pərəstiş edilməsin.

Qeyd etmək lazımdır ki, göy cismlərinin miflər vasitəsilə fəvqəltəbiiləşdirilməsi animistik anlayışların məzmununu daha da zənginləşdirmişdir. Xüsusilə, qədim mədəniyyətə malik olan şumerlərin miflərində göy cismlərinin yaranması ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli

sürülmüşdür. Məsələn, Şumer miflərinin birində qeyd edilir ki, Göy və Yer əvvəlcə dağa bənzər formada olmuşlar. Yer Göyün təməli, Göy isə onun zirvəsi sayılmışdır. Göy Ane allahının, Yer isə Ki allahının simasında təcəssüm edilmişdir. Onların ittifaqı sayəsində hava allahı Enlil doğulmuşdur. Enlil Göyü və Yeri bir-birindən ayırmış və Kainatı yaratmışdır (8).

Qədim Şumerlərin qeyd olunan mifoloji təsəvvürləri Azərbaycan türklərinin təfəkküründə də özünə yer tapa bilmişdir. Belə ki, həyatın və insanın yaranışı, göy cismlərinin xüsusiyyətləri və s. haqqında Azərbaycan miflərində də çoxlu mətnlərə rast gəlirik. Məsələn, həmin mətnlərin birində qeyd olunur ki, əvvəllər dünyada Allahdan başqa heç nə olmamışdır. Yer üzünü başdan-başa su basmışdır. Sonra Allah bu suyu qurudub lil edib və nəhayət onu torpağa çevirmişdir. Həmçinin torpaqdan pələnc düzəldib insanı yaratmışdır.

Çox maraqlıdır ki, qədim yunan filosofu və Millet fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı Fales də Yer kürəsində hər şeyin sudan əmələ gəldiyini bildirirdi. Həmin məktəbin nümayəndəsi Anaksimən isə deyirdi ki, hava həyatın ilkin yaradıcısıdır. Havada gedən müxtəlif proseslər nəticəsində su, torpaq, daş və od yaranmışdır.

Təəssüflər olsun ki, adları elmə məlum olmayan qədim şumer filosofları da suyu bütün varlığın əsası kimi bildirmiş, canlı aləmin, Günəş və Ayın da bu ilkin səbəbdən sonra yarandığını söyləmişlər (9).

Ancaq orta əsrdə fəaliyyət göstərən dini-sxolastik fəlsəfənin bütün nümayəndələri Allahı ali varlıq, dünya qaydalarını şərtləndirən dəyişməz və əbədi ideyalar mənbəyi hesab edirlər. Bunu Avqustinin (354-430) Allah haqqında trasendent – axirətə aid edilən, fəvqəltəbii hisslə bağlı olan təlimində, Foma Akvinlinin ilahi həqiqət nəzəriyyəsinə görə görmək olar. Bunların fəlsəfi baxışlarında xristianlığın dini ideyaları öz əksini tapır. Əslində bunların baxışları mahiyyət etibarilə kilsə ideologiyası idi. Məlumdur ki, Foma Akvinlinin tomizm adlanan təlimi katolisizm cərəyanının ideoloji dayacağı və nəzəri silahı olmuşdur. Sxolastik fəlsəfədə əslində xristianlığa aid olan “Ata Allah”, “Oğul Allah” və “Müqəddəs Ruh Allahı” anlayışları həmin fəlsəfənin ruhunu təşkil etmişdir. Həmçinin, həqiqətə çatmağın yalnız müqəddəs ruh vasitəsilə mümkünlüyünü qəbul etmişlər.

Əslində bu ideya bütün dini kitablarda ifadə olunmuşdur. İncildə qeyd olunur ki, “Ruh vasitəsilə həqiqətə itaət edərək, canlarınızı təmizləyib qardaşlar üçün riyasız məhəbbətə sahib oldunuz. Buna görə bir-birinizi var qüvvə ilə səmimi qəlbədən sevin” (10).

İncildən götürülən bu fakt sübut edir ki, din olduqca mürəkkəb ictimai-tarixi hadisə olub, özünün müqəddəs kitabları, ayin və mərasimləri ilə xeyirxahlıq, səbir, əzablara sinə gərmək və dözmək kimi insani keyfiyyətlər

aşılır. Bu da ondan irəli gəlir ki, din ayin və mərasimlər vasitəsilə insanların duyğularına hakim kəsilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *T. Haqverdiyev*. Gədəbəy: ulu yurdun yaddaşı. Bakı: Diplomat nəşriyyatı, 1998, 30 s.
2. *V. Həbibov*. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı: Qartal nəşriyyatı, 1996, 205 s.
3. *И. С. Гурвич*. Культура северных Якутов-олекеведов. М., 1977, 139 с.
4. *Г. В. Плеханов*. О религии и церкви. М., 1957, 266 с.
5. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 51 s.
6. *A. Şükürov*. Kulturologiya. Bakı, 1998, 47 s.
7. *Н. А. Баскаков*. Душа древних верования у тюрков Алтая // Советская этнография, 1973, №5, с.86
8. *С. Г. Хук*. Мифология ближнего востока. М.: Наука, 1991, 17 с.
9. *С. Н. Крамер*. История начинается в Шумере. М., 1991, 91 с.
10. İncil. Bibliya tərcümə institutu. 1998, 260 s.